

ДРАГАН РАДОВИЋ

Фондација „Заборављени коријени“ Источно Сарајево

ondacija@zaboravljenikorijeni.org

ORCID: 0000-0003-0186-1825

УДК: 94(497.6 Бихаћ)“1941/1945“

341.485(497.6)“1941/1945“

DOI: 10.63356/978-99997-40-02-9_012

ВЛАДИМИР БУРСАЋ

Ветеринарски специјалистички институт Зрењанин

vidzr@mts.rs

ORCID: 0000-0002-5450-1324

СТРАТИШТА СРПСКОГ НАРОДА У БИХАЋКОМ КРАЈУ ТОКОМ ПОСТОЈАЊА НДХ И КОРАК КА УТВРЂИВАЊУ УКУПНОГ БРОЈА ЖРТАВА У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Сажетак: Убрзо након оснивања Независне Државе Хрватске (НДХ), у Босанској Крајини се стварају органи власти те државе. Страшни злочини над Србима и Јеврејима бихаћког краја почињу одласком италијанских војних и цивилних власти 18. маја 1941. године. Кроз временску линију рад приказује злочине почињене над Србима и малобројним Јеврејима током четири периода: од стварања органа НДХ и локалне организације усташког покрета, потом од 17. јуна када је именован Пријеки суд за Велику жупу Крбава и Псат као оруђе казненоправног система НДХ, затим од 14. јула и именовања другог састава суда када почињу масовна стрељања мушкараца у Бихаћком пољу. Четврти период почиње оружаним отпором када настају сурове одмазде над живљем села у којима су жене, деца, стара лица и понеки мушкарац. Укупан број страдалих Срба у бихаћком крају, прве године рата, прелази 26.000 мушкараца, жена, деце и старца. Злочини у бихаћком крају су организовани раније, масовније и суровије у односу на друге делове НДХ, јер је Бихаћ био средиште области већински насељене Србима.

Кључне речи:

Бихаћ, Велика жупа Крбава и Псат, НДХ, злочин, стратиште.

Постојећа литература о злочинима НДХ над српским народом и споменичка баштина бихаћког краја

Први докази о организованим и систематичним злочинима над припадницима српског народа у околини Бихаћа потичу из августа 1941. године. У питању је Меморандум¹ Комисије о страдањима Српске православне цркве (СПЦ) и српског народа коју је основао Свети Архијерејски Синод СПЦ, односно каснији

1 „Memorandum Srpske Pravoslavne Crkve od avgusta 1941. g. generalu Fon Dankelmanu, vrhovnom vojnom zapovedniku u Srbiji o ustaškim zločinima nad Srbima od osnivanja NDH do avgusta meseca“, u: *Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu: zbornik dokumenata. Tom 1, Zločini Nezavisne Države Hrvatske: 1941–1945. Knj. 1, Zločini Nezavisne Države Hrvatske: 1941*, urednik Slavko Vukčević (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1993), 594–625.

меморандуми који су подношени војно-управним командантима зоне „Србија“.² Меморандум из августа 1941. године износи хронологију и размере злочина у Бихаћу и околини, даје примере одузимања имовине уцењивањем истакнутих и имућних Срба, имена привођених и хапшених људи као и податак о 81 особи које су у периоду од 17. јуна до 14. августа 1941. године одведене из Бихаћке куле и убијене. Следе две групе сведочења из више од 7.500 сачињених записника прогнаних и избеглих лица, свештеника и црквених службеника са територије НДХ на простор окупиране Србије 1941. и 1942. године. Записници су дело Комесаријата за избеглице и пресељена лица у Влади народног спаса генерала Милана Недића и Комисије о страдањима СПЦ и српског народа. Прва група сведочења потиче од око 130 жена и девојака са децом (10 их је из Бихаћа и околине) које су преко различитих логора НДХ током 1941. године стигле до логора Лоборград у Загорју. Из тог логора су крајем марта 1942. године транспортоване возом преко Загреба у Београд, где их је пописао и сликао Комесаријат за избеглице и пресељена лица. Сведочења жена из Бихаћа расветљавају организовано и присилно исељавање Срба и дела Јевреја из Бихаћа 24. јуна 1941. године, дајући имена и породичне везе значајног дела српске популације Бихаћа, као и њихову судбину.³ Друга група сведочанстава потиче од српских избеглица из НДХ пореклом из Босанске Крупе, Љубије, Приједора, Босанске Дубице, Босанског Новог и Цазина. Сведочења из Босанске Крупе и Санског Моста говоре о масовном приступању локалних Хрвата и Муслимана униформисаним усташама и њиховом активном учешћу у убијању и пљачки Срба, а број српских жртава у срезу Сански Мост до пролећа 1942. године прелазео је 10.000.⁴ Немачки извори наводе да је у западној Босни од успоставе НДХ до почетка октобра 1941. године процењени број жртава око 55.000 људи, жена и деце, у Бихаћу око 9.000 само на пољани званој Церавци током лета 1941. године, а у Кулен Вакуфу 4.500.⁵ Занимљиво је да у оригиналном документу стоји „око 9.000“, док у зборнику *Злочини на југословенским просторима у Првом и Другом светском рату* „стоји око 8000“.⁶ Процена од 9.200 страдалих Срба налази се у елаборату *Крајњак њрећлед масовних злочина усташа у 1941*.⁷ Документа НДХ настала 1941. године дају опис, величину и стање три групе масовних гробница у Бихаћком пољу (Гаравице, Уљевите баре и Церавци)⁸ као и

2 Вељко Ђурић Мишина, *Меморандуми Светиої Архијерејскої Синода Српске Православне Цркве 1941–1942. године војно-уїравним команданїїма Србије* (Београд: Музеј жртава геноцида: Одбор за Јасеновац Светог Архијерејског Сабора Српске Православне Цркве, 2020), 128–158.

3 Детаљније код: Вељко Ђурић Мишина (прир.), *Лобор Град: хрватски лоїор срїске жене и деце: саслушања срїских избеїлица* (Београд: издање аутора, 2022).

4 Вељко Ђурић Мишина (прир.), *Босна и Херцеговина: саслушања срїских избеїлица* (Скелани: Удружење Мост, 2022), 288–291.

5 „Izveštaj reonskog obaveštajnog centra Zagorje o zločinima ustaša 1941. i 1942. godine na teritoriji Zapadne Bosne o ustaškim koncentracionim logorima i imenima ustaških zločinaca“, u: *Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom...*, 1012–1030.

6 Војни архив (БА), фонд НДХ, к. 312, док. 56/1; *Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu...*, 1013.

7 У документу се наводе процене броја жртава у летњим месецима 1941. за Велику Кладушу око 4.700 жртава, Босанску Крупу преко 2.500 и Кулен Вакуф више од 2.000. Део документације из овог елабората је приказан у документарном филму *Гаравице*. „Pregled masovnih zločina ustaša u 1941. godini na teritoriji bihaćkog i travničkog okruga“, u: *Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu...*, 981–1011.

8 „Komisijski zapisnik od 6. avgusta 1941. o pregledu masovnih grobnica kod sela Karađordeva, reke Klokote i

на стратишту Мехино стање код Велике Кладуше.⁹ Потврде о злочинима и стратиштима могу се пронаћи у различитим документима НДХ.¹⁰ Историографија која за тему има Народноослободилачку борбу такође потврђује злочине над Србима у Бихаћком крају. У својим дневничким забелешкама Владимир Дедијер помиње да је у срезу бихаћком побијено око 12.000 Срба. Он преноси сведочење Јусуфа Пашагића, једног од осуђених злочинаца новембра 1942. године, који каже да је око 8.500 људи побијено на Гаравици. Покољ је трајао око двадесет ноћи, камиони су носили по 30 људи, а он је лично заклао преко 200 људи.¹¹ Такође у свом Извештају Коста Нађ, командант Оперативног штаба за Босанску Крајину, од 4. новембра 1942. године даје процену да је у Бихаћу и околини побијено „12–15.000 Срба“.¹² Генерал Мирко Турић 1987. године износи број од 14.500 убијених цивила у околини Бихаћа, позивајући се на британске изворе.¹³

Како се рат ближио крају, нове револуционарне власти формирају Земаљску комисију за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача за БиХ, која почиње са стварањем локалних комисија које сачињавају записнике о саслушању сведока и злочинаца, као и извештаја о злочинима по општинама и срезovima.¹⁴ За проучавање страдања Срба у бихаћком крају значајне су и завичајне монографије аутора који порекло воде из овог краја.¹⁵

sela Cerovci u Bihackom kraju“, u: *Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu...*, 467–468.

⁹ „Извештај комисије за преглед масовних гробова из Пећиграда 20. августа 1941. године после обиласка више масовних гробова у близини Велике Кладуше са предлогом мера за спречавање ширења заразе“, у: Милан Кољанин (прир.), *Усташка зверства: зборник докумената: (1941–1942)* (Нови Сад: Архив Војводине: Беседа: Бања Лука: Архив Републике Српске, 2020), 72–73.

¹⁰ Потврде злочина и масовних стратишта и гробница могу се пронаћи у усташким Окружницама или Извештајима Равнатељстава усташког редарства, Оружничких пуковнија, Врбаског дивизијског подручја или Оружничких постаја. Детаљније у: Документима бр. 87, 88, 91, 102, 109, 121, 122 и 147. *Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu*.

¹¹ Vladimir Dedijer, *Dnevnik. Knj. 1: od 6. aprila 1941. do 27. novembra 1942.* (Beograd: Prosveta; Sarajevo: Svjetlost, 1970), 337.

¹² „Извештај Оперативног штаба НОП и ДВ за Босанску Крајину од 4. новембра 1942. год. Врховном штабу НОП и ДВ Југославије о току борбе у Бихаћу и околним непријатељским упориштима“, у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа, тл. 4. књ. 8, Борбе у Босни и Херцеговини 1942 год.* уредник Фабијан Трго (Београд: Војно дело, 1954), 26–28.

¹³ Mirko Turić, „Cazinska krajina do formiranja Prvog hrvatskog korpusa (Četvrtog korpusa NOV i POJ)“, u: *Prvi korpus NOV Hrvatske odnosno Četvrti korpus NOV Jugoslavije: referati i diskusije s naučnog skupa održanog u Karlovcu 19. 20. i 21. novembra 1986.*, urednik Đuro Zatezalo (Karlovac: Historijski arhiv, 1987), 112–126.

¹⁴ Архивска грађа настала радом Земаљске комисије чува се у Архиву Унско-санског кантона у Бихаћу и Архиву Федерације БиХ у Сарајеву.

¹⁵ Детаљније у: Branko G. Bokan, *Tragom prošlosti i borbe: Perna Prištine i Čojluk u NOB-i 1941–1945. godine* (Zemun: izdanje autora, 1984); Branko J. Bokan, *Prvi krajiški narodnooslobodilački partizanski odred* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1988); Ljubiša Savić (priр.), *Grmuša u NOR-u: (1941.–1945.)* (Bihać: Književni klub „Ivan Goran Kovačić“, 1988); Младен Ољача, *Дубока Крајина: Ивањска, Главица, Башића, Бањани и Добро Село испод иланине Ђорковаче* (Београд: Одбор за проучавање села САНУ: Институт за економику пољопривреде: Завод за проучавање културног развоја Србије: Ђуприја: Скупштина општине, 1994); Мирко Рапаић, *Личка трагедија: хрватски злочини јеноцида над српским народом, 1941. до 1945.* (Београд: Српска реч, 1999); Бранко В. Врањешевећ, *Српска села на Сувој међи: (од Ђорковаче до Пеширове јоре): Штабанца, Збориште, Градина, Бојна, Глиница, Пољана, Дреновац* (Нови Сад: ЈКП Информатика: Змај, 2004); Dušan D. Miljković, *Stradanja u Cazinskoj krajini i antifašistička borba:*

Први споменик подигнут је 27. јула 1949. године поред ливаде Гаравице десно од пута Бихаћ–Изачић, а на њему се налазио ћирилични натпис у коме се помиње 12.000 невиних пострадалих Срба.¹⁶ Овај скромни споменик је преувеличао број људи страдалих на месту где је постављен, преполовио је број страдалих у Бихаћу и околини, обезличио је починиоце називом усташе, сакрио истину да је убиства починио државни апарат НДХ уз огромну подршку локалног хрватског и муслиманског становништва. Друга два места убијања – Уљевите баре и Церавци, препуштена су забору. Подизање новог спомен-парка на Гаравицама започело је 1966. године када је општина Бихаћ за те намене определила 22 хектара. Посао израде идејног решења је поверен архитекти и уметнику Богдану Богдановићу. Идејно решење споменика носило је поруку „живот је јачи од смрти, правда јача од злочина, љубав од мржње“. Споменик је био без националних и социјалних обележја, односно обавештења шта се догодило, ко је страдао, ко је наредио и спроводио убијање, колико људи је завршило живот и где су њихови посмртни остаци, а чини га 15 камених громада од камена бихаћита¹⁷. Радови су завршени 1981. године, а претходни споменик је уклоњен и одложен у двориште историјског музеја Капетанове куле у Бихаћу. Коначни изглед спомен парк је добио 1986. године постављањем каменог блока хрватског вајара Владимира Херљевића. Ново спомен обележје је подигнуто на брдашцу Козоморића главица, са десне стране речице Клокот. Ово брдашце је служило као бедем према коме је пуцано, и овде нико није сахрањен. Текст на споменику не наводи ко су злочинци, а ко су жртве, што је у духу споменичке културе социјалистичке Југославије и наратива који почива на политици „братства–јединства“.¹⁸ Спомен парк жртвама фашистичког терора Гаравице је 2011. године проглашен за Национални споменик Босне и Херцеговине – Културни пејсаж. Површина споменика се простире на 15 скулптура поређаних у простору са приступним стазама, платоом, брежуљком са околним ливадама и гробницом.¹⁹ У годинама које су следиле дошло је до парцелисања ливаде Гаравица где се изградила бензинска пумпа, а хале и пословни простор откидају делове гробница. Друго стратиште – поље Церавци, постало је грађевинско земљиште на коме током 80-их година XX века започиње изградња муслиманског градског насеља.²⁰ Ивицом поља Церавци данас се протеже нова и широка бихаћка улица Жртава сребреничког

(1941–1945) (Beograd: izdanje autora, 2011); Стево Ј. Ковачевић, *Крвава сјаја од окупиације до слободе: Горијевчани у НОБ од 1941. до 1945.* (Нови Сад: Удружење грађана „Српски крајеви“; Бања Лука: Завичајно удружење „Уна“, 2019).

¹⁶ На споменику је стајао текст: „Народ среза и града Бихаћа подиже овај споменик, као трајну успомену на 12.000 невиних, звјерски убијених Срба од усташких злочинаца у времену од јуна 1941. до септембра 1941. Нека је слава и трајна успомена невиним палим жртвама. Гаравица 27. јула 1949“.

¹⁷ Врста лапорастог камена из околине Бихаћа.

¹⁸ На споменку се налази текст: „На подручју спомен парка Гаравице, лежи дванаест хиљада жртава са подручја Босанског Петровца, Цазина, Слуња, Босанске Крупе, Велике Кладуше, Титове Коренице, Доњег Лапца и Бихаћа које су на овом мјесту зверски побиле усташе од јуна 1941. до новембра 1941. г. Споменик подижу збримљени народи Лике, Кордуна и Босанске Крајине 1986. г.“

¹⁹ Odluka Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika BiH 02-2-3-77/11 od 7.09.2011, *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine*, br. 18, 6. mart 2012.

²⁰ *Гаравице*, редитељ Драган Радовић (Источно Сарајево: Фондација Заборављени коријени, 2023), (00:23:05).

геноцида. Треће стратиште – Уљевите баре, исушено је и преко њега се полако шире баште мештана. Ни на једном од три стратишта нису организоване ексхумације.

Сва спомен-обележја касније подигнута у бихаћком крају и околини имала су латиничне записе, са звездом петокраком, а спомен је био на родољубе, припаднике народа и народности који су страдали од окупатора и његових помагача. У деценијама после рата настају едиције и зборници који ратна дешавања приказују кроз идеолошку димензију коју је диктирала владајућа партија. Објављена сведочења потичу од чланова Комунистичке партије и припадника напредне омладине. Опис дешавања не наводи узроке и начине на који су почињени злочини. Страдали Срби су претворени у родољубе и пролетере, при чему се велича ратна победа збратамљених народа Босанске Крајине, Кордуна и Лике.²¹

Нови подстицај истраживању истине о страдању Срба из Бихаћа и околине дошао је 2010. године одржавањем округлог стола у Бањалуци из ког је проистекао Зборник саопштења, сведочења и докумената.²² У ауторском тексту који је објављен на интернет-порталу 2019. године, први пут се именује права дефиниција злочина у бихаћком пољу, као места за извршавање смртних казни које је изрицао Пријеки суд за Велику жупу Крбава и Псат.²³ Пре тога је одбрањен магистарски рад на Филозофском факултету у Сарајеву који је на светло дана изнео фрагменте архивске грађе о природи злочина на Гаравицама и имена 255 жртава у бихаћком пољу у лето 1941. године.²⁴ Коначно, 2023. године долази до великог напретка у разумевању праве природе злочина над Србима у Бихаћу и околини, односно временске линије догађаја на терену и њихове везе са казненоправним законодавством НДХ.²⁵ Исте године је објављен историјски роман *Корана ко рана*, који је приређен на основу ратног дневника и сећања Драгана Гргића²⁶, носиоца Партизанске споменице 1941. године,

²¹ Детаљније у: *Bihaćka republika: 4. XI 1942 – 29. I 1943. Knj. 1 i 2, Zbornik članaka*, urednik Branko J. Bokan (Bihać: Muzej Avnoja i Pounja, 1965); *Podgrmeč u narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji: 1941–1945: zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Bosanskoj Krupi, 10, 11, i 12. decembra 1979. godine*, urednik Ibrahim Karabegović (Sarajevo: Institut za istoriju; Bosanska Krupa: Skupština opštine, 1985); *Bihać u novijoj istoriji: (1918–1945)*, Tom 1 i 2, urednik Galib Šljivo (Banjaluka: Univerzitet „Đuro Pucar Stari“, 1987).

²² Зборник настоји да створи комплетну слику страдања на Гаравицама. Поред поновног објављивања већ публикованих изјава, докумената и сведочења, по први пут се објављују и нова аутентична сведочанства. Детаљније: *Први окрупи сјео „Гаравице 1941.“: [зборник саопштења, сведочења и докумената]*, Бања Лука 05.05.2010. године, уредник Бранко Вукадиновић (Бања Лука: Завичајно удружење „Уна“, Trivunija line, 2011).

²³ Владимир Бурсаћ, *Корак ка истини о Гаравицама*, 2019, <https://ssr.org.rs/vladimir-bursac-korak-ka-istini-o-garavicama/> (приступљено 1. августа 2024).

²⁴ Saima Lojić, *Bihać i okolina u Drugom svjetskom ratu prema izveštajima komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača*, магистарски рад (Sarajevo: Univerzitet Sarajevo, Filozofski fakultet Sarajevo, 2018).

²⁵ Детаљније код: Владимир Бурсаћ, „Злочини НДХ у бихаћком крају током 1941. године“, *Тойола*, бр. 9, (2023), 108–159.

²⁶ Драган Гргић (Марин Мост, 1917. – Петроварадин, 1985). Школовање је завршио је у Тржачкој Раштели код Цазина. Војни рок у југословенској војсци служио је у авијацији, где се специјализовао за авио-механичара. Почетак Другог светског рата затекао га је у родном селу, где се међу првима укључио у организовање отпора усташком терору. У рату је изгубио породицу – брат Радоња је погинуо као партизански борац НОР-а, оца Мила су заклале усташе, мајка Милија је умрла од тифуса, село и кућа су му запаљени, а он је из рата изашао као војни инвалид и носилац Партизанске споменице 1941. Након рата живео је у Бачкој Паланци и Врдику, а радио је у Служби државне безбедности. Своја

родом из засеока Марин Мост код села Мутник у општини Цазин. Роман из угла сведока дешавања описује како је заиста изгледала ратна 1941. година у Бихаћу и околини. Радња романа нам преноси сведочанства људи који су успели побећи са места масовних стрељања. Детаљно су описана страдања српских цивила у Дакића броду, Садиловцу, страдања збегова, напади на српска села, као и личне трагедије појединаца.²⁷ Овај роман је послужио Драгану Радовићу као основа за снимање документарног филма *Гаравице* који је октобра 2023. године премијерно приказан у Бањалуци. У њему се износе многи документи Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача из Архива Федерације БиХ у Сарајеву, Архива Југославије у Београду и Војног архива Републике Србије у Београду.

Организовање НДХ у бихаћком крају

У краткотрајном Априлском рату 1941. године немачка авијација је 7. априла бомбардовала касарну југословенске војске у Жегару,²⁸ док се 55. пешадијски пук распао и пре него што је завршена мобилизација његовог људства. Немачке јединице улазе без отпора 13. априла у Бихаћ, а 14. априла у Бањалуку.²⁹ Италијанска војска у Бихаћ стиже 17. априла, а представници хрватског и муслиманског становништва организују свечани дочек окупатора истицањем њихових застава.³⁰ За српски народ у Бихаћу, као и на територији западне Босанске Крајине, настаје период неизвесности и страха. Немачка војска до 8. маја напушта територију јужно од линије Нови Град – Приједор – Бањакука – Мркоњић Град – Јајце – Доњи Вакуф – Травник, а у поменутих местима задржава војне посаде. Истовремено, италијанска војска улази у Босанску Крупу, Сански Мост, Гламоч, Купрес, а након потписивања Римских уговора са НДХ 18. маја напушта Бихаћ, Дрвар, Книн, Грачац и Госпић. Одсуство италијанских окупационих власти од 18. маја до септембра 1941. године одређује временску линију злочина и погрома над Србима.

Младићима регрутованим за Домобранство или Усташку војницу обећавају посао, српска имања и привилегије.³¹ Успоставља се усташка организација: у селу рој, у општини табор, у котару логор, у жупанији стожер. Кључна особа НДХ у Босанској Крајини био је бањалучки адвокат др Виктор Гутић³², који као усташки стожерник већ

сећања на рат и страдање српског народа у родном крају бележио је све до 1961. године. Одлазио је у родни крај, сретао се са преживелима, фотографисао и прикупљао материјале за свој роман. Када је завршио са писањем, роман је понудио за објављивање Музеју Првог засједања АВНОЈ-а у Бихаћу. Музеј уместо да штампа роман, подноси кривичну пријаву против њега, оценивши да оно што је изнето у њему нарушава братство и јединство и шири мржњу на националној основи.

²⁷ Детаљније код: Драган Гргић, *Корана ко рана: трагедија Срба у бихаћком крају и јужном Кордуну: 1941–1945*, приредио Драган Радовић (Источно Сарајево: Фондација „Заборављени коријени“, 2023).

²⁸ Градска четврт у Бихаћу.

²⁹ V. Bokan, *Prvi krajiški narodnooslobodilački partizanski odred...*, 30.

³⁰ Мирко Турић, „Од фашистичке окупације до Бихаћке куле 1941.“, у: *Погірмеч у НОБ: зборник сјећања. Књ. 1, Погирмеч до устјанка и у устјанку 1941*, уредник Бранко Бокан (Београд: Војноиздавачки завод, 1972), 154–206.

³¹ V. Bokan, *Prvi krajiški narodnooslobodilački partizanski odred...*, 35–36.

³² Виктор Гутић (Бањалука, 1901. – Бањалука, 1947), адвокат, хрватски политичар, члан илегалног усташког покрета и усташки функционер у Босанској Крајини за време НДХ. После рата је осуђен на

13. априла 1941. године потписује плакат којим хрватски народ, муслимане и католике упознаје са стварањем НДХ. Гутић именује носиоце власти и усташке организације у Бихаћу, Цазину, Босанској Крупи, Отоци и Новом Граду.³³ На врху усташког покрета су се налазили политичари, индустријалци, адвокати, судије, официри, учитељи и чиновници, као и римокатолички жупници и исламске хоџе. Присталице покрета из средњих слојева долазиле су из редова службеника и чиновника административног апарата, као и добродостојећих трговаца и занатлија, иза њих су студенти и ђаци, док су на самом дну били полуписмени и необразовани људи. Административна организација НДХ је извршена *Законом одредбом о великим жупама* од 10. јуна 1941. године када су основане 22 жупе. Једна од њих је била Велика жупа Крбава и Псат која је обухватала котаре: Бихаћ, Босанска Крупа, Босански Петровац, Цазин, са испоставама Велика Кладуша, Кулен Вакуф и град Бихаћ.³⁴ За великог жупана је 16. јуна 1941. године именован Љубомир Кватерник,³⁵ који је у прогласу од 23. јуна за злочин велеиздаје запретио смртном казном – стрељањем као једином казном Изванредних народних и Пријекних судова НДХ.³⁶ Војну посаду у Бихаћу чине домобранска 11. пјешачка пуковнија са више од 1.400 домобрана.³⁷ као инструктор локалним усташким ројевима.³⁸ Током августа, преко Приједора и Босанске Крупе у Бихаћ долази Мостарска усташка бојна под командом Иве Херенчића.³⁹ За веома кратко време створен је својеврстан апарат власти као систем преко кога ће НДХ спровести погром над Србима и Јеврејима у пролеће и лето 1941. године. Погром се одвијао кроз четири периода:

1. од успостављања институција НДХ до 17. јуна (именовање Пријеког суда),
2. од 17. јуна до 14. јула (деловање првог састава Пријеког суда),
3. од 14. јула до почетка оружаног отпора (деловање другог састава Пријеког суда),
4. од почетка оружаног отпора до повратка италијанских власти (август–септембар).⁴⁰

смрт за почињене ратне злочине. *Тко је тко у НДХ: Хрватска 1941.-1945.* (Zagreb: Minerva, 1997), 145.

³³ В. Bokan, *Prvi krajiški narodnooslobodilački partizanski odred...*, 33. Факсимил плаката публиковао је Петар Боснић у листу *Полијтика* 19. октобра 1986.

³⁴ Котари Босанско Грахово (до 1. јануара 1942), Кореница (до 20. децембра 1941) и Доњи Лапац (до 1. јануара 1942) били су у овој жупи. Rajka Bućin, „Prilog poznavanju institucija: zakonski okvir rada velikih župa NDH“, *Arhivski vjesnik*, br. 44, (2001), 209–225.

³⁵ Љубомир Кватерник (1887–1980) био је рођени брат Славка Кватерника, заменика усташког поглавника Анте Павелића и носиоца највишег усташког официрског чина. Син Славка Кватерника био је Еуген Дидо Кватерник који је до септембра 1942. контролисао рад усташких логора смрти и организовао спровођење репресије и геноцида над Србима, Јеврејима и Ромима. Смењен је са места великог жупана септембра 1941. Марко Ручнов, *Зашићо Јасеновац* (Доња Градина: Јавна установа „Спомен-подручје Доња Градина“, 2022), 200–201.

³⁶ ВА, НДХ, к 151, ф 3, д 7, 12.

³⁷ ВА, НДХ, к 195, ф 10, д 61.

³⁸ М. Турић, „Од фашистичке окупације...“, 154–206.

³⁹ Иво Херенчић (Бјеловар, 1910. – Буенос Ајрес, 1978), усташки пуковник и један од блиских сарадника Анте Павелића. После рата преко Италије побегао је у Аргентину где је умро. М. Ручнов, *н. г.*, 477.

⁴⁰ Владимир Бурсаћ, „Анализа правног и казненог поретка Независне Државе Хрватске и дешавања на терену у периоду април – август 1941. године“, у: *Од њојрома до злочина над злочинима*, уредник Зоран

Попис стратишта у бихаћком крају⁴¹

1. Јама под Рисовом гредом

Општина: Босански Петровац, близу села Рисовца, крашка јама у шуми, на обронцима планине Грмеч. Овде су крајем маја довођени житељи Крњеуше и околине које је убијао усташки рој Крњеуше предвођен Илијом Павичићем Гужвином, Јосаном Томичићем и Перицом Каталинићем. По именовању Пријеког суда за Велику жупу Крбава и Псат у Бихаћу 17. јуна 1941. године већ прве ноћи тамо се воде групе затворених Срба из Бихаћке куле и ликвидирају, о чему сведоче Миркец Голубовић и Рашида Шакић.⁴² У елаборату који за тему има преглед масовних злочина усташа 1941. године у Крупском срезу наводи се да је овде убијено око 800 житеља Крпе.⁴³ Почетком 90-их година извршена је ексхумација са прве степенице јаме дубоке 55 метара, одакле су извучени остаци 274 људске жртве.⁴⁴

2. Окружна казниона Госпић

Окружна казниона Госпић је седиште Пријеког суда за Жупу Лика и Гацка и централно место система логора Госпић–Јадовно–Паг. Позната су три случаја одвођења мушкараца из бихаћког краја за Госпић. Први када је група од око 150 мушкараца из Отоке, Бушевића, Љусине и Глодине одведена почетком јула 1941. године.⁴⁵ Други случај се одиграо средином јула у селу Стабанци и околини када је усташки наредник Мартин Пилингер окупио око 50 виђенијих Срба овога краја које је послао за Госпић.⁴⁶ Трећа група, коју је чинило 105 мушкараца из села Ивањска (42), Баштра (4), Добро Село (58) и Главица (1), одведена је након сакупљања 19. јула, да би их колона возила предвече 21. јула довезла пред казниону Окружног суда у Госпићу.⁴⁷

Павловић (Нови Сад: Универзитет Привредна академија Нови Сад, 2024), 279–320; В. Бурсаћ, „Злочини НДХ у бихаћком крају...“, 108–159.

⁴¹ За свако стратиште дати су подаци: општина, ближа локација, врста стратишта (1. крашка јама или пећина, 2. природни или копани ровови, 3. насељена места). Водили смо рачуна да се исте особе не броје на два стратишта, јер се тако број страдалих увећава (нпр. мушкарци одведени за Госпић се не помињу код стратишта везано за село одакле су). У попису стратишта наведена су и она у којима је страдало становништво бихаћког краја, а да му она територијално нису припадала.

⁴² Детаљније код: Бранко Ј. Бокан, *Геноцид над Србима Босанске крајине 1941–1945.* (Београд: Европско слово, 1996.); Архив Босне и Херцеговине (даље: АБиХ), Земаљска комисија за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача (даље: ЗК), к. 11, Изјава Милоша Шкорића 56134; „Dopis upravnog štaba vojnog zapovednika u Srbiji od 25. juna 1941. nemačkom poslanstvu u Zagrebu o teroru Hrvata nad Srbima u NDH“; „Memorandum Srpske Pravoslavne Crkve od avgusta 1941. g generalu Fon Dankelmanu, vrhovnom vojnom zapovedniku u Srbiji o ustaškim zločinima nad Srbima od osnivanja NDH do avgusta meseca“, u: *Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom...*, 139–142, 594–625.

⁴³ „Pregled masovnih zločina ustaša u 1941. godini na teritoriji bihaćkog i travničkog okruga“, u: *Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu...*, 981–1011.

⁴⁴ *Гаравице*, документарни филм (00:43:01).

⁴⁵ Наведена су имена 12 одведених, као и 11 имена усташких злочинаца. *Усташка зверство...*, 320–321.

⁴⁶ *Истио*, 322–323.

⁴⁷ М. Ољача, *н. д.*, 99–108.

3. Бихаћко поље: Гаравице, Уљевите баре, Церавци

Општина Бихаћ, простор западно и севернозападно, удаљено 2–3 километра од центра града. Три стратишта типа копаних јама и затрпаваних природних канала. Ове три групе гробова у Бихаћком пољу се данас називају Гаравице. То су места за извршење смртних казни стрељањем које је изрицао Пријеки суд у Бихаћу. Први Срби стрељани тамо потичу из група организовано расељених Срба са Плитвица и из Личког Петровог Села у првој половини јула. Од средине јула, према сведочанствима, број људи који дневно стижу затворе, а током ноћи се одводе на стратишта, кретао се између 300 и 700. Масовна стрељања су вршена ноћу, на сат времена⁴⁸ и трајала су од 27. јула до 5. августа 1941. године. Стрељања се настављају у мањем обиму до 3. септембра када се Бихаћка кула празни од заточеника, пред најављени повратак јединица италијанске војске. Процене броја страдалих су различите:

1. Абдулах Ибрахимашић, бивши начелник Бихаћа – 7.000–8.000 страдалих, међу којима је око 15 жена, али није било деце;⁴⁹
3. Јусуф Пашагић (усташа извршилац злочина) – за око 20 дана, око 8.500, лично је убио око 200 људи;⁵⁰
3. немачки извори – 8.000–9.000 жртава само на пољу Церавци;⁵¹
4. Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и помагача (изјава Милоша Шкорића) – 10.000;⁵²
5. Савезно удружење бораца НОР-а Бихаћ – 2.926 лица из општине Бихаћ;⁵³
6. Бранко Вукадиновић – 8.841 (Бихаћ 4.388, Доњи Лапац 570, Босанска Крупа 1.581, Цазин 641, Кореница 910, Слуњ 121, Велика Кладуша 30, Дрвар 121, Петровац 479).⁵⁴

Сведоци говоре о бацању тела у реке, на Уљевитим барама настаје и трећа гробница, па је процена да је у Бихаћком пољу убијено 7.500–9.000 војно способних мушкараца. Мушкарци који су убијени у затворима Бихаћка кула и Бригада, у камионима, на улицама Бихаћа убацивани су у ископане канале. Сведочење Данице Ивковић појашњава како су изгледале групе Срба везаних један за другог, тако да нису могли ходати већ су скакутали и скоро газили један другог.⁵⁵

⁴⁸ Д. Гргић, *н. г.*, 45.

⁴⁹ Архив Југославије (АЈ), Фонд 110 Државна комисија за утврђивања злочина окупатора и њихових помагача (ДК), Изјава Абдулаха Ибрахимашића о злочинима над српским народом у Бихаћу, 463851. V. Dedijer, *н. д.*, 337.

⁵¹ „Izveštaj reonskog obaveštajnog centra Zagorje o zločinima ustaša 1941. i 1942. godine na teritoriji Zapadne Bosne o ustaškim koncentracionim logorima i imenima ustaških zločinaca“, у: *Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom...*, 1012–1030.

⁵² АБиХ, ЗК, к. 11, 56134.

⁵³ *Гаравице*, документарни филм (00:34:53).

⁵⁴ Бранко Вукадиновић, *Гаравице злочини у низу* (Бања Лука: некаталогизовано издање аутора, 2013). 108–114, 119–313.

⁵⁵ АБиХ, ЗК, к. 11, Записник о сведочењу Данице Ивковић из Бихаћа 9369/303.

4. Перанића драга

Општина Бихаћ, око 3 км западно од села Заваље и 600 метара од пута. Скривена крашка јама. Сматрало се да су овде убачени лешеве групе бихаћких Јевреја пребачених из Цазина у Бихаћ или Јевреја из Госпића, септембра 1941. године. Сведочење Данице Јуричић каже да је група од 24 особе (19 Јевреја, 4 Срба, учитељица католикиња) убијена 8. септембра 1941. године у Жегару и затрпана у ђубре. Три недеље касније су откопани, потрпани на камионе и одвезени ка Гаравицама.⁵⁶

5. Делића јама, пећина или гротло

Општина Бихаћ, око 500 метара пре уласка у село Заваље из правца Бихаћа, са десне стране. Природна крашка јама. Овде је прво 27. јула 1941. године било доведено 85 мушкараца из Међиновца, 7 српских породица из Међудражја, једна из Заваља, као и мушкарци из Баљевца и Жељаве, укупно око 200 особа. Направили су круг око гротла, а на њих је затим отворена ватра из митраљеза и пушака. Истога дана су биле доведене још четири овакве групе. Званичан број страдалих је 864 особе из Међиновца, Лохова, Међудражја, Баљевца, Жељаве и Врсте. Са стрељања су побегли и оставили сведочења Вучен Репац⁵⁷, Пајо Солаћ⁵⁸ и Милан Зеџ⁵⁹. Јама је напуњена до врха, па је престала да се користи. Италијанске окупационе власти су је забетонирале. Дане Гавриловић из Баљевца је након рата мацолом разбио бетонску плочу. Остаци лешева су били на пола метра од отвора.⁶⁰ Споменик страдалима је подигнут 1973. године.

6. Вучија јама у шуми Осоје код Врсте

Општина Бихаћ, око 13 км од Бихаћа, путем према Гати је село Врста. Између села Врста, Гата, Изачић и Турија налазила се храстова шума Осоје, пусто и ненастањено подручје кроз које је пролазио колски пут Врста–Изачић. Дубоке јаруге у шуми као и копане јаме искориштене су за масовне гробнице Срба из Бугара, Чавкића, Гате, Јанковца, Јасике, Врела, Злопољца, Велике Кладуше и Кордуна. Током јула овде су убијани искључиво мушкарци, а у августу и жене и деца. Сведочење о убиствима је дао Ђука Петковић из Рујнице.⁶¹ Главни организатор ликвидација био је Мехо Селимовић из Врсте, а стрељањима је командовао усташки поднаредник Мико Брињак. Стратиште се користило у исто време са Бихаћким пољем, жртве су превожене запрегама у пратњи Муслимана из Турије и Мајдана. Место сакупљања је била усташка постаја у Врсти и подруми кућа. У Мујичином гају изнад Злопољца

⁵⁶ АБиХ, ЗК, к. 10, Записник о сведочењу Данице Јуричић из Жегара 9369/277.

⁵⁷ Vučen Repac, „Bijeg sa gubilišta“, u: *Kotar Donji Lapac u NOR-u 1941–45*, urednici Đorđe Vezmar, Đuro Zatezalo (Karlovac: Historijski arhiv, 1985), 860–861.

⁵⁸ Детаљније у: Bogdan Čučak, *Nebljusi u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945*. (Nebljusi: Savez boraca NOR-a; Donji Lapac: Skupština opštine, 1981).

⁵⁹ Сведочење Илије Секулића, у: *Први окрупи сјо „Гаравице 1941.“: [зборник саопштења, сведочења и докумената]*, Бања Лука 05.05.2010. године, уредник Бранко Вукадиновић (Бања Лука: Завичајно удружење „Уна“, Тривунија лине, 2011), 262–264.

⁶⁰ Сведочење Дане Стевана Гавриловића, у: *Први окрупи сјо „Гаравице 1941.“: [зборник саопштења, сведочења и докумената]*, Бања Лука 05.05.2010. године, уредник Бранко Вукадиновић (Бања Лука: Завичајно удружење „Уна“, Тривунија лине, 2011), 158–163.

⁶¹ Д. Гргић, *н. г.*, 92; D. Miljković, *н. д.*, 49–52.

убијено је 16 младића⁶² и 3 жене из Јанковца⁶³. У Врсти је у ноћ 26/27. јул 1941. године убијено око 40 жена и деце, а истог дана је око 100 мушкараца одведено на Гаравице.

7. Кулен Вакуф

Општина Бихаћ, насеље Кулен Вакуф и околина. Ово место пред рат је имало око 1.950 Муслимана, преко 100 Срба и пар Хрвата. Окружење су чинила српска села, осим муслиманских Орашца и Ђукова. Средином јула 1941. године усташку власт су чинили: таборник Кулен Вакуфа Мирко Матијевић, гостионичар из Врточа, његов помоћник Мехмед Алтић и организатор усташке организације Томислав Иваниш из Калата. Помоћ од 17 наоружаних људи стиже са Младеном Шњарићем, братом Анте Шњарића, усташког поручника који је у Петровац дошао 8. јуна.⁶⁴ Прва масовнија хапшења Срба из Кулен Вакуфа, манастира Рмња, Стијењана, Бушевића, Кестеновац, извршена су крајем јуна када је 60–70 људи затворено у зграду школе у Кулен Вакуфу. Код православне цркве су убијени Владо Милановић, предратни председник општине, Давид Опачић, млинар, и Јово Радаковић из Брувна, државни надзорник за пруге.⁶⁵ Остали Срби су пуштени. Таборник Мирко Матијевић у јулу организује почетна убиства сеоских кнезова и чланова бивше Радикалне странке, која су послужила за обуку усташких ројева.⁶⁶ Сеоски кнез у Калати Дамјан Комљен је са три мушкараца одведен у Боричевац, одатле у Доњи Лапац, где је убијен и убачен у јаму на Куку, на путу Лапац–Удбина.⁶⁷ Ово се догодило око 18. јула 1941. године.⁶⁸ Средином јула приводе се Срби из села Рајиновици, Бушевић, Кестеновац, са обе стране Уне. Људе смештају у зграду школе у Кулен Вакуфу која постаје „сабиралиште и место мучења“.⁶⁹ Заточенике везане жицом у парове, камионима пребацују за јаму Јасиковачу или ливаду Шерифова плећина изнад Драге у селу Островица. Тако је било до почетка августа, када устаници заузимају и пале Боричевац, па пут постаје несигуран. Доведени Срби се до 8. септембра 1941. године и устаничког заузимања Кулен Вакуфа убијају у месту, на више локација: изнад извора Островице код старе православне Цркве Вазнесења Господњег на левој обали Уне у ископаним каналима, поред школе у ископаним каналима, испод железничке станице и на мочварном тлу код реке Уне, где

⁶² Сведочење Боже Секулића, у: *Први округли сто „Гаравице 1941.“*: [зборник саопштења, сведочења и докумената], Бања Лука 05.05.2010. године, уредник Бранко Вукадиновић (Бања Лука: Завичајно удружење „Уна“: Тривунија лине, 2011), 175–176.

⁶³ Сведочење Милана и Милка Секулића, у: *Први округли сто „Гаравице 1941.“*: [зборник саопштења, сведочења и докумената], Бања Лука 05.05.2010. године, уредник Бранко Вукадиновић (Бања Лука: Завичајно удружење „Уна“: Тривунија лине, 2011), 169–171.

⁶⁴ М. Ручнов, *н. г.*, 528; „Pregled masovnih zločina ustaša u 1941. godini na teritoriji bihaćkog i travničkog okruga“, у: *Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu...*, 992–993.

⁶⁵ АЈ, ДК, Записник Земаљске комисије бр. 22, село Кулен Вакуф 9. август 1945, 56904.

⁶⁶ Сведочење Есада Бибановића, у: *Први округли сто „Гаравице 1941.“*: [зборник саопштења, сведочења и докумената], Бања Лука 05.05.2010. године, уредник Бранко Вукадиновић (Бања Лука: Завичајно удружење „Уна“: Тривунија лине, 2011), 265–268.

⁶⁷ Изјава Милана Јокића (рођеног у Калати) дата аутору 28. јануара 2025.

⁶⁸ АЈ, ДК, Записник Земаљске комисије бр. 19, село Калати 5. август 1945, 56901.

⁶⁹ Сведочење Симе Зељковића из села Палучци. Милан Љиљак, *Рајина општина Кестеновац 1941–1945*. (Кестеновац: Одбор за издавање хронике Ратне општине Кестеновац, 1998), 99.

ће касније била подигнута фабрика текстила. Много је људи доведено из Притоке, Рипча и Рачића.⁷⁰ Процене Есада Бибановића су да је убијено 597 мушкараца, жена и деце, али он меша убиства у селима, на Гаравицама и у Кулен Вакуфу.⁷¹ Према њему, од 106 Срба из Кулен Вакуфа страдало је њих 47, док је 59 спасено уз помоћ комшија. Међутим, попис жртава рата из 1964. године за Кулен Вакуф набраја 113 Срба који су страдали 1941. године у директном терору са одредницама Кулен Вакуф, код куће, Боричевцу или бачени у јаму.⁷² Сведочење сачувано у Архиву Југославије помиње 47 имена из Кулен Вакуфа, али и још 57 имена из Цевар Вакуфа, што заједно даје 104 жртве.⁷³ У овом сведочењу се наводи како је убијено око 800 мушкараца, жена и деце из села око Кулен Вакуфа. Ради испомоћи из Бихаћа августа 1941. године стижу две сатније⁷⁴ са око 120 домобрана под командом Благомира Вебера које у Кулен Вакуфу остају око месец дана. Писмо муслиманских политичких првака из Бањалучке Муслиманима министрима у влади НДХ од 22. новембра 1941. године помиње убијених 950 Срба у Кулен Вакуфу, због чега је као резултат освете страдало 1.365 Муслимана у септембру.⁷⁵ Поменути документ Војног архива процењује број убијених Срба у Кулен Вакуфу на преко 2.000, без жртава из околине.

8. Боричевачка јама (Безданка или Јасиковача)

Општина Доњи Лапац, крашка јама на личкој страни реке Уне, десно од пута Боричевац – Кулен Вакуф. Налази се између села Боричевца и засеока Бубањ, удаљена је око 8 км од Кулен Вакуфа. Током јула 1941. године српски мушкарци, а касније и жене, сакупљани по селима, довођени су у Кулен Вакуф или до Боричевачке јаме. Камioni из Кулен Вакуфа транспортовани су у тајности, али се истина открила када су из јаме изашли преживели. Пре ослобођења Боричевца 2. августа 1941. године из јаме је изашао Дане Шкорић из Личких Штрбаца, а након њега Миле Гаврић Пилиповић из Рајиноваца и Владо Танкосић из Великог Очијева, који су у јами провели девет дана.⁷⁶ Њихова села су била удаљена од Боричевца 12–15 км ваздушне линије. У овој јами су 8. јула убијена 74 житеља Небљуса, 5 из Круга и 5 из Пировишта.⁷⁷ По Есаду Бибановићу, из Кулен Вакуфа и околине до 1.500 особа је страдало у њој. Усташка војна посада из Доњег Лапца повлачи се у Боричевац у ноћи 29/30. јула, а већ 31. јула бежи у Кулен Вакуф. Већина становништва се током 31. јула

⁷⁰ Сведочење Марије Балабан Кењало, у: *Први окрупи сито „Гаравице 1941.“: [зборник саопштења, сведочења и докумената]*, Бања Лука 05.05.2010. године, уредник Бранко Вукадиновић (Бања Лука: Завичајно удружење „Уна“, Тривунија лине, 2011), 291–292.

⁷¹ Сведочење Есада Бибановића, у: *н. г.*, 265–268.

⁷² *Žrtve rata: 1941–1945: popis iz 1964. godine, SR Bosna i Hercegovina. [BiH 1], Banovići – Bosanski Novi* (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1992), 123–129.

⁷³ АЈ, ДК, Записник Земаљске комисије бр. 22, село Кулен Вакуф 9. август 1945, 56904.

⁷⁴ Сатнија – чета.

⁷⁵ „Писмо групе Муслимана из Бања Луке од 22. новембра 1941, год. Муслиманима – министрима у усташкој влади“, у: *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, том. 4, књ. 2. Борбе у Босни и Херцеговини 1941 год.*, уредник Бошко Шилићевић (Београд: Војно-историски институт Југословенске народне армије, 1951), 430–443.

⁷⁶ М. Љиљак, *н. г.*, 106.

⁷⁷ М. Рапаић, *н. г.*, 135–137.

повлачи у Кулен Вакуф, што омогућава командант устаника Гојко Половина. Он у својим сећањима наводи да су устаници под његовом командом чекали 31. јул и 1. август, док се хрватски живаљ није повукао.⁷⁸ Ову устаничку неодлучност усташе из Кулен Вакуфа су користиле вршећи током тих дана зверске покоље српског становништва у Калатима, Бушевићу, Рајновцима и Кулен Вакуфу. Када је Гојко Половина био обавештен да је Боричевац празан, издао је наређење за напад. Усташе и домобрани су испалили неколико метака и побегли у Кулен Вакуф, а устаници су Боричевац до темеља спалили на Светог Илију, 2. августа. Током уласка у село убили су затечено становништво, углавном старије особе. У селу Бротња свирепо је убијено 37 чланова хрватске породице Ивезић. Устаници родом са Суваје којима су усташе побиле породице 1. јула препознали су међу њима два члана породице Ивезић.⁷⁹

9. Суваја Доња, Лички Осредци, Добросело, Дољани Лички и Бубањ

Општина Доњи Лапац и Грачац,⁸⁰ стратиште у типу насеља. Усташка војна акција изведена је као одмазда, јер су наводно на аутомобиле домобрана и помоћног усташког одреда претходних дана пуцали бандити – четници.⁸¹ У извештајима Усташког равнатеља редарства за Велику жупу Гацка и Лика, наоружани људи се називају „четници“ и „бандити“.

У Сувају је 1. јула стигло десет камиона са скоро 300 униформисаних наоружаних усташа који су убили 161 особу (83 деце, младића и девојака, 39 жена, 39 мушкараца) и запалили 25 кућа.⁸² Макс Бергхолц у својој студији помиње да је за два сата убијено скоро 300 житеља Суваје,⁸³ позивајући се на италијански војни извор.⁸⁴ У Личке Осредке је 2. јула стигло 150–200 а сутрадан 250–300 усташа који пале 36 кућа, убијају неколико десетина мештана по селу а 14 мушкараца стрељају у јами Качетини (преживео Симо Грбић Шипут), у Доброселу страда 29 житеља, Дољанима Личким 71 житељ. Нападу на село Бубањ је претходила претња тројице наоружаних Срба Стани Павичић, Хрватици која обавештава локалну усташку младеж, а они усташког повереника Винка Маринковића из Доњег Лапца. Претходно је у селу Мали Бубањ 26. јуна убијено 8 чланова породице Пилиповић, а 3. јула у селу Бубањ, рачунајући Доброселски Бубањ, Шарце и Радаковиће, убијено је 83 лица српске националности (37 деце, 25 жена, 15 девојака, 6 мушкараца). У Бубњу је запаљено 20 кућа. Тога дана је страдало и 12 особа женског пола, међу којима 9 девојака које су на брду Бубањ

⁷⁸ Gojko Polovina, *Sećanja na događaje iz prve godine ustanka u Lici* (Beograd: Rad, 1988), 42.

⁷⁹ Исто.

⁸⁰ Котар Доњи Лапац је територијално припадао Великој жупи Крбава и Псат са седиштем у Бихаћу, па сви злочини имају заједничког именуатеља, а то су усташке власти у Бихаћу.

⁸¹ ВА, НДХ, к 1, д 179.

⁸² Milan Bulajić, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*. Knj. 3 (Beograd, 1989), 416–423.

⁸³ Max Bergholz, *Nasilje kao generativna sila: identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici* (Sarajevo; Zagreb: Buybook, 2018), 107.

⁸⁴ „Izvještaj Grupe kraljevskih karabinjera iz Zadra od 15. srpnja 1941 god. o zločinima ustaša u Lici“, u: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom 5, knj. 1, Borbe u Hrvatskoj, knjiga 1, tom 5, Borbe u Hrvatskoj 1941. god.*, urednik Jovan Vujošević (Beograd: Vojno-istoriski institut Jugoslovenske narodne armije, 1952), 511–512.

окопавале кукуруз на њиви Медића. Ове девојке и жене су покошене митраљеским рафалима, повезане око пластова сена и запаљене. Наређење за тај злочин је издао усташки повереник за котар Лапац др Маринковић, а извршио га је усташки рој Хрвата из Боричевца: Миле (Нине) Марковиновић, Мате Павелић, Миле Павичић, Суљо Пеливановић, син Рамин из Кулен Вакуфа. У документу НДХ⁸⁵ Крилно оружничко заповједништво у Госпићу 12. јула 1941. шаље извештај заповеднику Прве хрватске оружничке пуковније у Загреб, којим га извештава да су 3. јула 1941. године убијена у селу Бубањ 152 лица.⁸⁶ У Попису жртава рата за Добросело су наведене 52 особе које су страдале 1941. године у директном терору (Добросело, код куће), за Дољане 54 особе (у масовном покољу, Добросело, Доњи Лапац), за Доњу Сувају 235 особа и 5 особа у Горњој Суваји (у директном терору, код куће, Доња Суваја, спаљени у кући, заклани), у Осредцима 24 особе (у директном терору, код цркве, бачени у јаму, код куће).⁸⁷ Укупно је страдало 370 Срба.

10. Калати и Островица

Општина Бихаћ, село са леве обале Уне. Сачувани писани извори засновани на сведочењима помињу убијено 221 лице, од чега 99 деце, спаљених 113 кућа, опљачкану целокупну имовину и уништен сточни фонд.⁸⁸ Највећи број тих људи је страдао на подручју самога села (засеоци села Инђића гај и Рајића долина), мањи број у стрељању на Шерифовој пећини (44 особе 23. јул 1941), а једна особа у јами код Боричевца (Тривун Новаковић, млинар стар око 65 година, одведен око 21. јула 1941. у Кулен Вакуф).⁸⁹ У Попису жртава рата из 1964. године Тривун Новаковић има 60 година и страдао је у Кулен Вакуфу.⁹⁰ На списку страдалих житеља Калата и Островице⁹¹ налази се Хрват Иван Ђакаловић, стар 37 година, који је 3. августа одбио да пуца на своје комшије и усмрћен је са њима. Није уписан у ПЖР 1964. године. За Калате Попис жртава рата наводи 193 особе које су страдале у директном терору 1941. године (одреднице Калати, Кулен Вакуф, Боричевац – Доњи Лапац), од којих је 5 страдало у Бихаћу.⁹²

11. Рајиновци

Општина Бихаћ, срез Кулен Вакуф. Од средине јуна 1941. године у село почињу да долазе униформисане усташе које воде Миро Матијевић, Хилмија Алтић и Реуф Куртагић. Они приводе виђеније Србе из села и околине, а 30. јуна све их пуштају, осим девет људи који су убијени у јами код Боричевца. Тројица су била из Рајиноваца: Никола Жарак, Давид Милојевић и Сава Дамјановић, тројица из Кулен Вакуфа и двојица из

⁸⁵ ВА, НДХ, к 1, д 39.

⁸⁶ М. Булајић, *н. д.*, 416–423.

⁸⁷ *Žrtve rata: 1941–1945: popis iz 1964. godine, SR Bosna i Hercegovina. [BiH 2], Bosanski Petrovac – Ključ* (Beograd: Savezni zavod za statistiku 1992), 295–328.

⁸⁸ Милан Јокић, *Калати и село које је више нема*, <https://www.poreklo.rs/2014/09/28/kalati-selo-kojeg-vise-nema> (приступљено 10. марта 2023).

⁸⁹ Изјава Милана Јокића (рођеног у Калату), дата аутору 28. јануара 2025.

⁹⁰ *Žrtve rata: 1941–1945: popis iz 1964. godine, SR Bosna i Hercegovina. [BiH 1]...*, 117–120.

⁹¹ М. Љиљак, *н. д.*, 218–234.

⁹² М. Љиљак, *н. д.*, 98–108; *Žrtve rata: 1941–1945: popis iz 1964. godine, SR Bosna i Hercegovina. [BiH 1]...*, 117–120.

СТИЈЕЊАНА.⁹³ Крајем јула следи хапшење 12 мушкараца, који након затвора у Кулен Вакуфу бивају стрељани са људима из Палучака, Калата, Стијењана и Пркоса на ливади изнад Драге. У новом усташком походу на село 28. јула 10 особа бива убијено око својих кућа, а 11 мушкараца из села бива одведено и убијено на левој обали Уне, заједно са 2 жене. Истог дана 13 људи из засека Лончић – Рајиновци одведено је у Орашац и мучено у подруму куће Раме Глумца. Ови људи су убијени у јами код Боричевца. Наредног дана, 29. јула усташки рој из Орашца улази у село, хвата 45 мушкараца и убија их на Барама код Орашца. Иста усташка јединица 10. августа хвата још 6 особа (2 мушкарца, 2 жене, 2 деце) и убија их такође на Барама код Орашца. Тих првих дана августа још 18 жена и деце страда у паљењу Пркоса и где су затечени.⁹⁴ Укупан број жртава износи 119 мушкараца, жена и деце. У Попису жртава рата за ово насеље су наведене 34 особе које су погинуле 1941. године у директном терору (непознато, Кулен Вакуф, Барилевац – Боричевац). Особа погинулих од четника, или помен Орашац и Пркоси има 8.⁹⁵

12. Рипач: Забаре и Чаир – Барица

Општина Бихаћ, код места Рипач. Забаре се налазе 200 метара од Рипча, према реци Уни. Овај природни канал је настао деловањем воде, дужине је 50 метара а дубине 3 метра. Ове удолине су плански прошириване; руководиоца радова био је Мухарем Тубаљ. Чаир – Барица је њива на рубу села уз хргарски пут. Овде су убијани локални Срби, али и Срби из других села Клишевић (26. јула) и Бијелог Брда.⁹⁶ Овде је од ноћи 25/26. јула 1941. године убијено најмање 93 људи (Забаре 66, Чаире 27). Организатори убијања су били усташки таборник из Рипча Анте Павелић Тоно и усташки наредник Никола Иван Фрковић, обојица родом из околине Госпића.⁹⁷

13. Мало Заложје

Општина Бихаћ, некада село североисточно од центра Бихаћа, данас приградско насеље. Насеље стратиште. Почетком јула убијена је целокупна породица Милана Чанка од 11 чланова, од којих 7 деце до 17 година.⁹⁸ Највероватније се радило о добровољцу српске војске у Првом светском рату јер је из Горјевца. Убијена су 2 родитеља, 1 бака и 8 деце. У Попису жртава рата у Горјевцу су уписана 4 члана породице, а у Малом Заложју 7 чланова те породице. Милан, супруга Стака и син Рајко (19 г.) нису уписани. У списку је Миланова мајка Боса (место смрти погрешно Гаравице) и 9 деце (7 стварне и 2 непостојеће – Мићо и Миљенка).⁹⁹ Након одвођења око 85 мушкараца на Гаравице крајем јула, следе одмазде над женама и децом. У кући Стеве Јанковића (Буде Шашића) затворено је и спаљено 49 жена и деце. Спасила се

⁹³ АЈ, ЗК, Записник Земаљске комисије бр. 20, село Рајиновци 7. август 1945, 56902.

⁹⁴ *Истио*.

⁹⁵ *Žrtve rata: 1941–1945: popis iz 1964. godine, SR Bosna i Hercegovina. [BiH 1]...*, 150–152.

⁹⁶ Стево Бурсаћ, „Клишевић првих дана устанка“, у: *Подјермеч у НОБ: зборник сјећања. Књ. 1, Подјермеч до устјанка и у устјанку 1941*, уредник Бранко Бокан (Београд: Војноиздавачки завод, 1972), 857–858.

⁹⁷ С. Ковачевић, *н. г.*, 75.

⁹⁸ *Истио*, 54–55.

⁹⁹ *Žrtve rata: 1941–1945: popis iz 1964. godine, SR Bosna i Hercegovina. [BiH 1]...*, 99, 135.

једино Дева Радић.¹⁰⁰ У Малом Заложју је само 96 особа уписано као погинуло 1941. године у директном терору (одреднице Гаравице, у Бихаћу у затвору, на принудном раду, у масовном покољу), а требало би 144 (85 мушкараца + 48 спаљених у кући + 11).

14. Горјевац

Општина Бихаћ, село на око 15 км од Бихаћа, на Петровачкој цести. Стратиште у типу насеља. Током јула и августа 1941. године из села је убијено најмање 98 Срба.¹⁰¹

15. Хргар

Општина Бихаћ, стратиште у типу насеља. На три локације страдале су 142 особе: Јанкина њива (40 стараца, жена и деце), Бабина драга (1942. године 19 жена и деце), Велебит (83 лица оба пола).¹⁰²

16. Дубовско

Општина Бихаћ, стратиште у типу насеља. У шуми крај села Дубовско, између Горијевца и Липе на путу Бихаћ–Петровац, убијено је 11 жена и деце.¹⁰³

17. Грмуша

Општина Бихаћ, стратиште у типу насеља. Овде је убијено 8 пружних радника 28. јула 1941. године када је запаљена железничка станица. У усташкој одмазди 12. августа 1941. у којој су учешћа узели домобрани и наоружани цивили убијено је око 50 жена, деца и стараца, а запаљено 226 од 229 кућа у селу.¹⁰⁴

18. Лохово: Двослап и Брда

Општина Бихаћ, стратиште у типу насеља. На Двослапу је убијено 10 жена и деце.¹⁰⁵ На Брдима је пронађен капут Проке Зорића, па се приступило откопавању затрпаних. Пронађено је много лешева који су пренети и сахрањени на гробљу Лаз у Лохову у заједничкој гробници.¹⁰⁶

19. Грабеж: Привор, Колишта, Хендовац

Општина Бихаћ, приградска насеља Бихаћа. У засеоку Привор су јула 1941.

¹⁰⁰ Danica Vulović-Krljić, „Iz vatre je uspjela pobjeći Deva Radić“, u: *Bihać u novijoj istoriji: (1918–1945): zbornik radova sa Naučnog skupa održanog u Bihaću 9. i 10. oktobra 1986. godine. T. 2* (Banjaluka: Univerzitet „Đuro Pucar Stari“, Institut za istoriju, 1987), 432–433.

¹⁰¹ С. Ковачевић, *н. г.*, 56–85.

¹⁰² Milan Vukmanović, „Ustaški zločini na području Bihaća u ljeto 1941. godine“, u: *Bihać u novijoj istoriji: (1918–1945): zbornik radova sa Naučnog skupa održanog u Bihaću 9. i 10. oktobra 1986. godine. T. 2* (Banjaluka: Univerzitet „Đuro Pucar Stari“, Institut za istoriju, 1987), 121–131.

¹⁰³ *Истио.*

¹⁰⁴ David Savić, „Grmuša u plamenu“, u: *Grmuša u NOR-u: (1941–1945.)*, priređivač Ljubiša Savić (Bihać: Književni klub „Ivan Goran Kovačić“, 1988), 94–95.

¹⁰⁵ M. Vukmanović, *н. д.*, 123.

¹⁰⁶ Сведочење Милка Брдара, у: *Први окруили сјео „Гаравице 1941.“: [зборник саопштења, сведочења и докумената]*, Бања Лука 05.05.2010. године, уредник Бранко Вукадиновић (Бања Лука: Завичајно удружење „Уна“, Тривунија лине, 2011), 177–179.

године у кући Николе Гаћеше спаљене 33 жене са децом, а у целом засеоку од 65 Срба у 9 кућа преживело је само њих троје.¹⁰⁷ Ове злочине су починили усташки ројеви Виница, Великог Заложја и Чекрлија под вођством Јусуфа Диздарића. У засеоку Колишта у исто време 18 житеља српске националности ликвидирале су локалне усташе предвођене Омером Хусеиновићем. У засеоку Хендовац од 90 житеља, прво су мушкарци одвођени на јавне радове са којих су завршили на Гаравицама, а затим су страдали жене и деца. У кући Јанковића запаљене су и убијене 53 жене са децом.¹⁰⁸

20. Бугар и Доња Гата

Општина Бихаћ, села са леве стране пута Бихаћ – Велика Кладуша. Мушкарци из ових села су у великом броју одведени и убијени на Бугару, у шуми Осоје код Врсте и на Гаравицама. Након тога су следили напади на села у којима су незаштићени остали жене, деца и старци. Судбину Срба у овим местима детаљно описује Драган Гргић у свом роману *Корана ко рана*. Током пролећа и лета 1942. године сведочи о ужасним страдањима приликом евакуација цивилног становништва на Кордун, преко пута Слуњ-Раковица и у борбама у околини Машвине и Садиловца.¹⁰⁹ Дана 31. јула 1942. године у Садиловцу у православном Храму Рођења Пресвете Богородице је запаљено 463 жена, деце и стараца из Бугара, Рујнице, Тржачких Раштела, Кордунског Љесковца, Машвине, Садиловца и других места.¹¹⁰

21. Велики Скочај: Сплавак

Општина Бихаћ, село јужно од Бихаћа, у подножју Пљешивице. На локацији Сплавак усташки рој из Великог и Малог Скочаја, Међудражја и Завала је убио 137 жена и деце, већином са Лоховских Брда. У злочинима су се истицали Перо Шимић, усташки логорник у Бихаћу, и његов отац Фрањо Шимић, таборник у Скочају (рођени у Скочају), Иван Живковић Шпенглер и Миле Баричевић Јамбић.¹¹¹

22. Баљевац

Општина Бихаћ, западно од града, под Пљешивицом малено српско село, данас пусто због страдања у Другом светском рату и послератне изградње аеродрома Жељава. Војно способни мушкарци су одведени и убијени на Гаравицама и Делића јами, а на локацији Пећина је убијено 12 жена и деце. Антина Јурковић је убио Симу, жену надлугара са 3 деце, и убацио их у јаму. У Попису жртава рата се помиње само 20 мушкараца страдалих 1941. године (директни терор, Бихаћ, Завале).¹¹²

¹⁰⁷ Сведочење Стевана Гаћеше, у: *Први окруили сѣо „Гаравице 1941.“: [зборник саопшћенења, сведочења и докумената]*, Бања Лука 05.05.2010. године, уредник Бранко Вукадиновић (Бања Лука: Завичајно удружење „Уна“, Тривунија лине, 2011), 153–155.

¹⁰⁸ *Исѣо*.

¹⁰⁹ Д. Гргић, *н. г.*, 331–347.

¹¹⁰ *Исѣо*, 327–328.

¹¹¹ М. Vukomanović, *н. д.*, 125.

¹¹² *Исѣо*, 121; *Ѕртве рата: 1941–1945: попис из 1964. године, SR Bosna i Hercegovina. [BiH 1]...*, 71–72.

23. Шума Дебељача и Рибићка главица

Општина Бихаћ, шума Дебељача је јужно од града, на 4 км између муслиманског села Соколца и хрватских Скочаја и Заваља. Помоћно стратиште током злочина у јулу 1941. године. Овде је убијено најмање 68 лица. Рибић је некадашње село јужно од Бихаћа на десној обали Уне, данас приградско насеље Рибић – Орљани. На овом месту је у лето 1941. године убијено 16 жена и деце.¹¹³

24. Отока на Уни

Насеље са обе стране реке Уне, 11 км низводно од Босанске Крупе. Сакупљања Срба, а затим извођење масакра у Отоци, Босанској Крупи и свим селима у овом срезу, повезани су јер се радило о одмаздама. Наоружане усташе су запоселе улазе у Отоку, као и раскрснице, дозвољаван је улазак у оба насеља, али спречаван одлазак из Отоке и Босанске Крупе. Српске трговине су разбијане и пљачкане. У Отоци су током ноћи 28/29. јула вршена масовна стрељања, сведоци кажу најмање 500 Срба, после чега није преостало ниједан становник српског порекла у месту.¹¹⁴ Стрељања у Отоци су била на месту Брскавац, на обали реке Уне, на мосту преко Уне и испод брда Плавно. Хрват из Отоке Славко Тајић је спасао око 30 жена и деце и вагонима их је отпремио у Србију, о чему је сведочила Анкица Вајагић која помиње преко 670 стрељаних у ноћи 28. јула.¹¹⁵ Отока је 1925. године имала 458 кућа од којих 96 српских.¹¹⁶ Цели срез Босанска Крупа 1931. године је имао 46.946 становника, где Срби са 31.502 становника чине апсолутну већину (67,1%).¹¹⁷

25. Босанска Крупа: Соколски дом и Црно језеро

Општина Босанска Крупа, насеље 30 км низводно реком Уном од Бихаћа. Током јуна је из села Перна, Пишталина и Ђојлук одведено по 12 виђенијих српских домаћина у Босанску Крупу. Само један је успео побећи, а остали су убијени крајем јула. Ова талачка хапшења су извршена вероватно на Антуново 13. јуна, након напада Немачке на Совјетски Савез 22. јуна или на Видовдан. Средином јула, у периоду сакупљања војно способних мушкараца, приведено је 169 домаћина из села Перна, Подгомила, Пишталине и Ђојлук.¹¹⁸ Ови људи су као одмазда за оружани отпор убијани крајем јула у Соколском дому (Дому краља Александра), на Црном језеру, у јами под Рисовом гредом,¹¹⁹ Мацином долу, чак и Госпићу. Због убиства усташког наредника Петриновића 29. јула на Великом Радићу, из поменутих села је приведено

¹¹³ Исто, 121.

¹¹⁴ „Изјава избеглице из Босанске Крупе о депортовању у логор Госпић и масовно уништење Срба у Босанској Крупи и околини од усташа и муслиманских цивила у јулу и августу 1941.“, у: *Усташка зверства...*, 302–321.

¹¹⁵ Сведочење Анкице Вајагић. М. Ољача, *н. г.*, 112–118.

¹¹⁶ Милан Карановић, „Поује у Босанској Крајини“, у: *Насеља и њихово становништво*, књ. 20, уредник Јован Џивић (Београд: Српска краљевска академија, 1925), 467.

¹¹⁷ В. Bokan, *Prvi krajiški narodnooslobodilački partizanski odred...*, 12–15.

¹¹⁸ В. Bokan, *н. д.*, 115.

¹¹⁹ Наводи се да је овде убијено око 800 житеља Босанске Крупе. „Pregled masovnih zločina ustaša u 1941. godini na teritoriji bihaćkog i travničkog okruga“, у: *Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu...*, 981–1011.

40 мушкараца који су животе окончали у Босанској Крупи. Као затвор је послужила зграда Соколског дома. Стрељања су вршена у ноћи 28/29. јула на две локације у ували иза Соколског дома (стрељано око 1.000 лица), а 98 особа из Перне и околних села убијено на мосту преко реке Уне код Црног језера, одакле су лешеве бацани у реку.¹²⁰

26. Мацини долови

Општина Цазин, стратиште са копаним јамама. Јужно од села Ђилагац, назива се и Михаљевац. Зна се за 229 мушкараца из Перне, Пишталине и Ђојлука који су последњих дана јула затворени у школу у Стијени а потом у затвор Цазин. Из те групе је одвојено 15 мушкараца из Перне који су одведени у Језерско и тамо стрељани са 16 житеља тога села 1. августа. Остали су стрељани 1. августа у Мациним доловима.¹²¹ На споменику подигнутом 1956. године помиње се 800 жртава фашистичког терора које су поубијале усташе. Локални СУБНОР обнавља споменик 2017. године.¹²²

27. Перна, Пишталине и Ђојлук

Општина Крупа, српска села која се налазе између Крупе и Цазина. Рат је затекао ова села са око 3.264 становника у 281 кући. До 4. септембра 1941. године овде је страдало најмање 1.489 мушкараца, жена, деце и старца. Након тога, у села у којима се налазе жене, деца и старци упадају наоружане групе локалних усташа и цивила са оружјем из околних муслиманских села. У Дурчића гају код Миостраха из Перне убијено је 45 људи (16 жена, 21 дете) августа 1941. године. До почетка септембра наоружане локалне усташе упадају у засеoke, сакупљају затечене Србе и затварају их у поједине куће. Следе везивања, убијања метком, хладним оружјем и паљењем кућа. Посведочено је за седам таквих случајева са укупно 799 жртава (171 жена, 585 деце, 43 особе старије од 50 година). Осим ових злочина, 191 особа (из Перне 22, Пишталине 129, Ђојлука 40) убијена је у двориштима кућа или у селу.¹²³

28. Ивањска, Добро Село, Бањани и Баштра

Општина Босанска Крупа, четири српска села на левој обали Уне. На Илиндан 2. августа устаници се повлаче са положаја око села Ивањска, што користе усташе из суседне Отоке да провале у села, пале куће, пљачкају имања и убијају затечено српско становништво. Тога дана је страдало 76 Срба (Баштра 13, Бањани 41, Добро Село 22). Усташе су срушиле споменик краљу Петру I Карађорђевићу на гори Ђорковачи где се налазио његов устанички логор за време устанка у Босанској Крајини 1875–1878. године. Остала су сведочења о томе у Записницима о саслушањима окривљених Але Нанића из Варошке Ријеке и Ибрахима Халиловић.¹²⁴ Двадесет дана касније, 22. августа

¹²⁰ „Изјава избеглице из Босанске Крупе о депортовању у логор Госпић и масовно уништење Срба у Босанској Крупи и околини од усташа и муслиманских цивила у јулу и августу 1941.“, у: Усташка зверства..., 320–321.

¹²¹ В. Bokan, *н. д.*, 116.

¹²² <https://www.slobodnaevropa.org/a/spomenik-mihaljevac/28679723.html> (приступљено 16. марта 2025).

¹²³ Одведени мушкарци, њих 440 из 281 куће ова три села, раније су поменути јер су убијени у Отоци, Босанској Крупи и Мациним доловима. *Истио*.

¹²⁴ М. Ољача, *н. д.*, 339–342.

из Отоке, Мразовца и Бужима на поменута села поново крећу локалне усташе, а преостали становници ових села (удовице, деца и старци) беже у збег према Банији. У селима, по шумама, у потоцима страдала је у збеговима 131 жртва. Овога пута усташе у потери за збеговима улазе на територију Баније. Забележено је страдање 76 жртава у Јавници и на Ђорковачи, а сачувана су имена 34 убијених у Растовачи, где сведоци тврде да је убијено најмање 200 жена и деце.¹²⁵ Војни извештај НДХ помиње да је 22. августа предузета акција војске од Отоке преко села Ивањска у правцу Глодине, засеока Бањана, где се налазила усташка оружанска постаја. Терен је очишћен и оружанска постаја Глодина ослобођена. Уништено је 20 побуњеника, а 2 су рањена, док су се остали побуњеници разбежали према котару Двор на Уни и по шумама.¹²⁶

29. Стабанца, Збориште, Градина, Бојна, Глиница, Пољана, Дреновац

Општине Цазин и Велика Кладуша, српска села која се налазе окружена муслиманским варошицама Цазин, Велика и Мала Кладуша, Варошка Ријека и Врнограч. Истовремено са нападом локалних Муслимана из Отоке и Мразовца на села око Ивањске, уследио је напад из правца Бужима, Варошке Ријеке, Врнограча и Велике Кладуше ка српским селима дуж Суве Међе. Локалним наоружаним Муслиманима помагао је мањи број припадника усташких јединица из Бихаћа, Цазина, Глине и Слуња, које је организовао усташки наредник Мартин Пилингер. Нападаци су били наоружани хладним оружјем (виле, секире, косе). Тога дана убијено је око 1.000 Срба из Стабанце, Доброг Села, Зборишта, Црваревца и Градине. У војним извештајима НДХ помиње се да је 22. августа предузета акција војске од Бужима и Равница када су очишћена села Збориште, Стабанца и Добро Село. Приликом акције уништено је 700 побуњеника.¹²⁷ Какву су судбину доживели жене, деца и старци говоре пресуде Окружног суда у Бихаћу са краја 1945. године усташким милиционерима Ибрахиму Дукићу, Фејзи Бркићу, Муји Коштићу Траљешаћу и Рецу Шерићу из Врнограча. Они су убили 44 жене и деце из Зборишта и Црквине у Мујкића потоку. Ибрахим Дукић ножем је убио још 4 мушкарца, а Хусеин Машиновић из Чаглице и његова група убили су 110 Срба у шуми Грљавцу. Потом сакупљају 150 мушкараца, жена и деце у Зборишту, Црваревцу и Чаглици, од тог броја 90 су запалили у кући Пере Дробца у Чаглици, док су остале убили у Добрића јарку.¹²⁸ О стању говори извештај котара Слуњ на који се позива Министарство унутрашњих послова НДХ 24. септембра а у коме се наводи да се у котару налази око 3.000 жена и деце из котара Цазин и Велика Кладуша, избеглих пред верским прогоном домаћих Муслимана, „дивљих усташа“. Наводи се како је на делу прави верски рат који за циљ има прелазак на ислам, при чему римокатолици живе у страху од прогона.¹²⁹ Власти Велике жупе Крбава и Псат 2. септембра 1941. године траже од котара Цазин и котарске испоставе Велика Кладуша опширан извештај о верском рату, прогонима и чишћењу које муслиманско становништво води

¹²⁵ *Истио*, 125–143.

¹²⁶ *Bosansko-krupska opština u ratu i revoluciji*, urednik Rajko Jovčić (Bosanska Krupa: Skupština opštine: Opštinski odbor Saveza udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata, 1969), 79–80.

¹²⁷ *Истио*.

¹²⁸ АБиХ, ЗК, 54444, 55340.

¹²⁹ ВА, НДХ, к. 213, ф. 3-2, д. 13.

против „Влашког житељства“.¹³⁰ Укупан број жртава у овим селима током рата износи 2.937.¹³¹ Поменуто је око 50 мушкараца који су послати за Госпић.¹³²

30. Велика Кладуша: Мехино стање

Општина Велика Кладуша, три противтенковска рова југословенске војске – један дуг 700 метара и широк 5 метара и два краћа. Налазили су се на њиви 2 км удаљеној од центра Велике Кладуше. Друго по величини стратиште у бихаћком крају. Овде су убијени скоро сви Срби из Велике Кладуше, мањи број из општине Врнограч, као и са Кордуна. Већина жртава је затварана у православној цркви у Великој Кладуши, где су пролазили мучење, некада и убијање.¹³³ Полуживе или убијене Србе камионима би превозили до Мехиног стања. Сведоци тврде да су од Петровдана сакупљани мушкарци, а у августу жртве су већином били жене и деца. Три спомен-плоче помињу 4.100 жена, деце и мушкараца¹³⁴ из села: Велика Кладуша, Црни Поток, Глиница, Пољана, Поникве, Гејковац, Вргин Мост, Шиљковача, Маљевац, Шмрековац, Крстиња, Брусовача, Јагровац, Свиница, Широка Ријека, Бухача, Цетинград, Кук, Рушевице, Полајске Вароши, Делић Пољана, Пашин Поток, Селишта, Жрвнице и других. На захтев среског начелства Велика Кладуша Комисија за преглед масовних гробова из Пећиграда, у саставу: др Мирослав Шлезингер, студенти медицине Владимир Хећимовић и Владимир Палмовић, 19. августа 1941. године обишла је три велике гробнице удаљене 2 км од места, описала стање и дала мере за спречавање заразе.¹³⁵ Организатори злочина су Божидар Церовски¹³⁶ и Викторио Баљак Вентура¹³⁷, а извршиоци питомци усташке подофицирске школе из Загреба, те локалне усташе из Слуња, Цетинграда и Велике Кладуше. Према Хајри Капетановићу, Љубомир Кватерник је у православном храму у Великој Кладуши извршио прва јавна убиства.¹³⁸

31. Шума Пољице код Врнограча

Општина Велика Кладуша, шума североисточно од места Врнограч. Стратиште

¹³⁰ ВА, НДХ, к. 195, ф. 10, д. 5.

¹³¹ Б. Врањешевевић, *Српска села на Сувој међи...*, 111–162.

¹³² „Изјава групе избеглица о масовном убијању Срба од жандара, усташа и муслиманских цивила у Стабанци и другим селима око Велике Кладуше у јулу и августу 1941.“, у: *Усташка зверство...*, 322–323.

¹³³ „Изјава избеглице Пајић Бранка из Цетинграда о убијању Срба из Цетинграда од стране усташа крајем јула и августа 1941“, у: *Усташка зверство...*, 346–348.

¹³⁴ 2.400 жена, 1.200 деце и 500 одраслих мушкараца.

¹³⁵ „Извештај комисије за преглед масовних гробова из Пећиграда 20. августа 1941. после обиласка више масовних гробова у близини Велике Кладуше са предлогом мера за спречавање ширења заразе“, у: *Усташка зверство...*, 72–73.

¹³⁶ Равнатељ управе Усташке полиције – Усташког редарства од јуна 1941. М. Ручнов *и. г.*, 489–490.

¹³⁷ Учесник Велебитског устанка које су усташе подигле септембра 1932, усташки поручник и командант логора Слана на острву Пагу. *Истио*, 31–32.

¹³⁸ Хајрудин Хајро Капетановић (Босански Нови, 1917. – Београд, 2001), учесник Народноослободилачке борбе и друштвенополитички радник Социјалистичке Републике Босне и Херцеговине. Током рата обављао је дужности заменик комесара чете, руководиоц Политичког одељења 8. крајишке бригаде и заменик комесара 6. крајишке бригаде. Хајро Капетановић, „У многим мјестима nestalo је Срба“, у: *Бићаћ и новијој историји: (1918–1945): zbornik radova sa Naučnog skupa održanog u Bihaću 9. i 10. oktobra 1986. godine. T. 2 (Banjaluka: Univerzitet „Duro Pucar Stari“: Institut za istoriju, 1987), 425–426.*

у типу копаних јама у шуми. Убијања и сахрањивања жртава почињу на Илиндан и трају цео август 1941. године. Жртве су из села Босанска Бојна, Глиница, Градина, Црваревац и других. Са Пољице су успели побегну Раде Бороња и Никола Вујасин, који је оставио сведочење.¹³⁹ Спомен обележје је подигнуто 1955. године и помиње 2.000 жртава из наведених села.

32. Здени до

Општина Босански Петровац. Спомен-обележје жртвама извађеним из јаме Гребана и Бибиних јама. На изворној плочи из 50-их година XX века стоји број од 330 жртава. Након последњег рата, постављена је плоча са 228 српских и 2 хрватске жртве.

33. Дурцића гај

Општина Цазин, јама у близини села Миострах, на левој обали Уне. Овде је 9. августа 1941. године исламски хоџа Бећир Борић након сакупљања неколико стотина жена и деце из околине, извршио велики злочин убијањем и бацањем у јаму. Након рата делимичном ексхумацијом ове јама је извађено 258 посмртних остатака који су сахрањени код старе основне школе у селу Стијена. Споменик је обновио СУБНОР Цазина 2018. године. Од страдалих жртава 45 је из Перне и околине.

34. Ђоралићи

Општина Цазин. Августа 1941. године исламски хоџа Бећир Борић са оружаном групом на путу Цазин–Тржац сакупља у кућама Богдана Јермића и Илије Трбојевића 93 жена и деце које затим спаљује.¹⁴⁰

35. Крндија, Буковица и Рујница

Општина Цазин, стратиште у типу села. Овде је наоружана група исламског хоџе Бећира Борића августа 1941. године нападала и убијала жене и децу поменутих села. Само у Угричину локву је бачено 345 жена и деце.¹⁴¹ Током 60-их година XX века је извршена делимична ексхумација и 110 посмртних остатака је сахрањено у гробници поред пута у Рујници. Споменик је обновио 2017. године СУБНОР Цазин.

Сабирањем најмањих бројева са свих обрађених стратишта, долази се до броја од више од 26.000 убијених Срба у бихаћком крају у току 1941. године. Три велика стратишта у Бихаћком пољу, која се данас уобичајено називају заједничким именом Гаравице, јесу највеће место умирања у околини Бихаћа у току Другог светског рата. Нажалост, број жртава везан за појам Гаравице износи до трећине укупног броја страдалих мушкараца, жена и деце у бихаћком крају, из чега се могу претпоставити праве размере страдања у првим месецима постојања НДХ.

Нажалост, страдања се нису завршила 1941. године. Након повратка италијанских војних и цивилних власти у Бихаћ и околину, ситуација се значајно смирила. Већи део српске популације се налазио на територијама које су браниле

¹³⁹ Б. Врањешевећ, *н. д.*, 163.

¹⁴⁰ *Гаравице*, документарни филм (01:07:59).

¹⁴¹ *Гаравице*, документарни филм (01:08:07).

устаничке јединице. Мањи део популације, на левој обали Уне, вратио се у своја насеља и прихватио власт НДХ. У току јесени 1941. и зиме 1941/42. године чланови Комунистичке партије Југославије полако преузимају команду над јединицама устаника. У пролеће 1942. године било је напада домобрана и наоружаних цивила на села на слободној територији (Рујница, Бугар, Гата), а већи сукоби су се одиграли у офанзиви која почиње 18. јула 1942. године на слободну територију Бугар – Рујница – Кордунски Љесковац. Због лоше комуникације партизанских кордунашких одреда који су овде дошли након пробоја обруча на Петровој гори, и личких одреда, који су бранили кањон реке Коране, пробијена је линија и страдало је цело село Садиловац. Усташе су 31. јула у православном храму спалили 463 особе. Велики број цивила страдао је приликом преласка збегова преко пута Слуњ–Раковица у правцу Мочила, јер сва српска села (Ириновац, Машвина, Кршља, Грабовац, Басара) нису била евакуисана, већ су се цивили повлачили одмах иза бораца у ватреној линији. У тим одмаздама према збеговима цивила, у Столиној пећини у кањону Коране страдало је скоро 60 жена, деце, младића и понеки мушкарац из Кордунског Љесковца.

Само из Грмуше су страдале 123 особе, а из Радића 174. Ратне злочине над цивилним становништвом извршили су припадници СС дивизије „Принц Еуген“. Током акција ове дивизије, заједно са 717. и 369. немачком дивизијом на планини Грмеч, убијено је 3.370 мушкараца, жена и деце, а заробљено 1.722.¹⁴²

Закључак

Злочини над Србима и Јеврејима бихаћког краја почињу по одласку италијанских војних и цивилних власти 18. маја 1941. године. Успостављањем временске линије могуће је праћење злочина кроз четири јасна временска периода. Сагледавањем свих стратишта, долази се до закључка да број жртава споменичком културом везан за појам Гаравице износи мање од трећине страдалих Срба у бихаћком крају. Укупан број страдалих Срба у бихаћком крају током 1941. године прелази 26.000, а заједно са њима нестала је мала сефардска заједница Јевреја. Злочини у бихаћком крају били су организовани раније, масовније и суровије у односу на злочине у другим деловима НДХ, јер је Бихаћ био средиште области већински насељене Србима.

¹⁴² Срђан Божовић, *Дивизија Принц Еуген* (Панчево: Народни музеј Панчево, 2011), 122–123.

р. бр.	стратиште	процена броја жртава
1.	јама под Рисовом гредом	најмање 274
2.	окожна казниона Госпић–Јадовно–Паг	305
3.	Бихаћко поље: Гаравице, Уљевите баре, Церавци	7.500–9.000
4.	Перанића драга	непознато
5.	Делића јама (пећина или гротло)	864
6.	Вучија јама у шуми Осоје код Врсте	800–1.000
7.	Кулен Вакуф	950 (2.000 и више)
8.	Боричевачка јама (Безданка или Јасиковача)	900–1.500
9.	Суваја Доња, Лички Осредци, Добросело, Дољани Лички и Будањ	1.228
10.	Калати и Островица	221
11.	Рајиновац – Баре	119
12.	Рипач – Забаре и Чаире - Барице	93
13.	Заложје	60
14.	Горјевац	најмање 98
15.	Хргар – Јанкина њива, Бабина драга и Велебит	142
16.	Дубовско	11
17.	Грмуша	183
18.	Лохово – Двослап и Брда	10
19.	Грабеж – Привор, Колишта, Хендовац	104
20.	Бугар и Доња Гата	230
21.	Велики Скочај – Сплавак	137
22.	Баљевац	12
23.	Шума Дебељача и Рибићка главица	84
24.	Отока	820
25.	Босанска Уна – Соколски дом, Црно језеро	780–1.000 (800–2.000)
26.	Мацини долови – Михаљевац, Ђилавац	више од 800
27.	Перна, Пишталине и Ћојлук	990
28.	Ивањска, Добросело, Бањани и Баштра	483
29.	Стабанца, Збориште, Градина, Бојна, Глиница, Пољана и Дреновац	2.887
30.	Мехино стање код Велике Кладуше	4.100
31.	Шума Пољице код Вранограча	1.000–2.000
32.	Здени до – Крепана и Бибине јаме	330
33.	Дурџића гај код Миостраха	258
34.	Ђоралићи	93
35.	Крдија, Буковица и Рујница	345

Објављени и необјављени извори:

Архив Босне и Херцеговине, Сарајево

Земаљска комисија за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача

Архив Југославије, Београд

Фонд 110 Државна комисија за утврђивања злочина окупатора и њихових помагача

Војни архив, Београд

Фонд НДХ

Грић, Драган. *Корана ко рана: шрагеџија Срба у бихаћком крају и јужном Кордуну: 1941–1945.*

Прир. Драган Радовић. Источно Сарајево: Фондација „Заборављени коријени“, 2023.

Ђурић Мишина, Вељко (прир.). *Лобор Град: хрватски лотор српске жене и деце: саслушања српских издјелица.* Београд: издање аутора, 2022.

Ђурић Мишина, Вељко (прир.). *Босна и Херцеговина: саслушања српских издјелица.* Склани: Удружење Мост, 2022.

Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, том 4, књ. 2. Борбе у Босни и Херцеговини 1941 год. Уредник Бошко Шиљеговић. Београд: Војно-историски институт Југословенске народне армије, 1951.

Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа, том 4, књ. 8. Борбе у Босни и Херцеговини 1942 год. Уредник Фабијан Трго. Београд: Војно дело, 1954.

Изјава Милана Јокића (рођеног у Калату) дата аутору 28. јануара 2025.

Кољанин, Милан (прир.) *Усташка зверства: зборник докумената: (1941–1942).* Нови Сад: Архив Војводине: Беседа; Бања Лука: Архив Републике Српске, 2020.

Љиљак, Милан. *Рајна оштина Кестеновац 1941–1945.* Кестеновац: Одбор за издавање хронике Ратне општине Кестеновац, 1998.

Први окрули сја „Гаравице 1941.“: [зборник саопштења, сведочења и докумената], Бања Лука 05. 05. 2010. године. Уредник Бранко Вукадиновић. Бања Лука: Завичајно удружење „Уна“: Trivunija line, 2011.

Dedijer, Vladimir. *Dnevnik. Knj. 1: od 6 aprila 1941. do 27 novembra 1942.* Београд: Prosveta; Сарајево: Svjetlost, 1970.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom 5, knj. 1, Borbe u Hrvatskoj, knjiga 1, tom 5, Borbe u Hrvatskoj 1941. god. Уредник Јован Вујошевић. Београд: Војно-историски институт Југословенске народне армије, 1952.

Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu: zbornik dokumenata. Tom 1, Zločini Nezavisne Države Hrvatske: 1941–1945. Knj. 1, Zločini Nezavisne Države Hrvatske: 1941. Уредник Slavko Vukčević. Београд: Војноисторијски институт, 1993.

Žrtve rata: 1941–1945: popis iz 1964. godine, SR Bosna i Hercegovina. [BiH 1], Banovići – Bosanski Novi. Београд: Savezni zavod za statistiku, 1992.

Žrtve rata: 1941–1945: popis iz 1964. godine, SR Bosna i Hercegovina. [BiH 2], Bosanski Petrovac – Ključ. Београд: Savezni zavod za statistiku, 1992.

Литература:

Божовић, Срђан. *Дивизија Принц Еуџен.* Панчево: Народни музеј Панчево, 2011.

Бокан, Бранко Ј. *Геноцид над Србима Босанске крајине 1941–1945.* Београд: Европско слово, 1996.

Бурсаћ, Владимир. „Злочини НДХ у бихаћком крају током 1941. године“, *Топола*, бр. 9, (2023), 108–159.

Бурсаћ, Владимир. „Анализа правног и казненог поретка Независне Државе Хрватске и дешавања на терену у периоду април – август 1941. године“. у: *Од њојрома до злочина над злочинима.* Уредник Зоран Павловић, 279–320. Нови Сад: Универзитет Привредна академија Нови Сад, 2024.

- Бурсаћ, Стево. „Клишевић првих дана устанка“. у: *Подгирмеч у НОБ: зборник сјећања. Књ. 1, Подгирмеч до устанка и у устанку 1941.* Уредник Бранко Бокан, 857–858. Београд: Војноиздавачки завод, 1972.
- Врањешевећ, Бранко В. *Српска села на Сувој међи: (од Горковаче до Пећрове јоре): Сѣаданца, Здоришће, Градина, Бојна, Глиница, Пољана, Дреновац.* Нови Сад: ЈКП Информатика: Змај, 2004.
- Вукадиновић, Бранко. *Гаравице злочини у низу.* Бања Лука: некаталогизовано издање аутора, 2013.
- Ђурић Мишина, Вељко. *Меморандуми Светиої Архијерејскої Синода Српске Православне Цркве 1941–1942. године војно-ујравним команданћима Србије.* Београд: Музеј жртава геноцида: Одбор за Јасеновац Светог Архијерејског Сабора Српске Православне Цркве, 2020.
- Карановић, Милан. „Поуће у Босанској Крајини“. у: *Насеља и јорекло сѣановништва, књ. 20.* Уредник Јован Цвијић. Београд: Српска краљевска академија, 1925.
- Ковачевић, Стево Ј. *Крвава сѣаза од окућације до слободе: Горијевчани у НОБ од 1941. до 1945.* Нови Сад: Удружење грађана „Српски крајеви“; Бања Лука: Завичајно удружење „Уна“, 2019.
- Ољача, Младен. *Дубока Крајина: Ивањска, Главница, Башћра, Бањани и Добро Село исћод љланине Горковаче.* Београд: Одбор за проучавање села САНУ: Институт за економику пољопривреде: Завод за проучавање културног развоја Србије; Ђуприја: Скупштина општине, 1994.
- Рапаић, Мирко. *Личка шраједига: хрвајски злочини јеноцида над српским народом, 1941. до 1945.* Београд: Српска реч, 1999.
- Ручнов, Марко. *Зашћо Јасеновац.* Доња Градина: Јавна установа „Спомен-подручје Доња Градина“, 2022.
- Турић, Мирко. „Од фашистичке окупације до Бихаћке куле 1941.“. у: *Подгирмеч у НОБ: зборник сјећања. Књ. 1, Подгирмеч до устанка и у устанку 1941.* Уредник Бокан Бранко, 154–206. Београд: Војноиздавачки завод, 1972.
- Bergholz, Max. *Nasilje kao generativna sila: identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici.* Sarajevo; Zagreb: Buybook, 2018.
- Bihać u novijoj istoriji: (1918–1945), tom 1 i 2.* Urednik Galib Šljivo. Banjaluka: Univerzitet „Đuro Pucar Stari“, 1987.
- Bihaćka republika: 4. XI 1942 – 29. I 1943. Knj. 1 i 2, Zbornik članaka.* Urednik Branko J. Bokan. Bihać: Muzej Avnoja i Pounja, 1965.
- Bokan, Branko G. *Tragom prošlosti i borbe: Perna Prištine i Čojluk u NOB-i 1941–1945. godine.* Zemun: izdanje autora, 1984.
- Bokan, Branko J. *Prvi krajiški narodnooslobodilački partizanski odred.* Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1988.
- Bosansko-krupska opština u ratu i revoluciji.* Urednik Rajko Jovčić. Bosanska Krupa: Skupština opštine: Opštinski odbor Saveza udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata, 1969.
- Bučin, Rajka. „Prilog poznavanju institucija: zakonski okvir rada velikih župa NDH“, *Arhivski vjesnik*, br. 44, (2001), 209–225.
- Bulajić, Milan. *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine.* Knj. 3. Beograd, 1989.
- Čučak, Bogdan. *Nebljusi u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945. Nebljusi: Savez boraca NOR-a; Donji Lapac: Skupština opštine, 1981.*
- Kapetanović, Hajro. „U mnogim mjestima nestalo je Srba“. у: *Bihać u novijoj istoriji : (1918–1945) : zbornik radova sa Naučnog skupa održanog u Bihaću 9. i 10. oktobra 1986. godine. T. 2,* 425–426. Banjaluka: Univerzitet „Đuro Pucar Stari“: Institut za istoriju, 1987.
- Lojić, Saima. *Bihać i okolina u Drugom svjetskom ratu prema izveštajima komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača.* Magistarski rad. Sarajevo: Univerzitet Sarajevo, Filozofski fakultet Sarajevo, 2018.

- Miljković, Dušan D. *Stradanja u Cazinskoj krajini i antifašistička borba: (1941–1945)*. Beograd: izdanje autora, 2011.
- Podgrmeč u narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji: 1941–1945: zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Bosanskoj Krupi, 10, 11, i 12. decembra 1979. godine*. Urednik Ibrahim Karabegović. Sarajevo: Institut za istoriju; Bosanska Krupa: Skupština opštine, 1985.
- Polovina, Gojko. *Sećanja na događaje iz prve godine ustanka u Lici*. Beograd: Rad, 1988.
- Repac, Vučen. „Bijeg sa gubilišta“. u: *Kotar Donji Lapac u NOR-u 1941–45*. Urednici Đorđe Vezmar, Đuro Zatezalo, 860–861. Karlovac: Historijski arhiv, 1985.
- Savić, David. „Grmuša u plamenu“. u: *Grmuša u NOR-u: (1941–1945.)*. Priređivač Ljubiša Savić, 94–95. Bihać: Književni klub „Ivan Goran Kovačić“, 1988.
- Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941–1945.*, Zagreb: Minerva, 1997.
- Turić, Mirko. „Cazinska krajina do formiranja Prvog hrvatskog korpusa (Četvrtog korpusa NOV i POJ)“. u: *Prvi korpus NOV Hrvatske odnosno Četvrti korpus NOV Jugoslavije: referati i diskusije s naučnog skupa održanog u Karlovcu 19, 20. i 21. novembra 1986*. Urednik Đuro Zatezalo, 112–126. Karlovac: Historijski arhiv, 1987.
- Vukmanović, Milan. „Ustaški zločini na području Bihaća u ljeto 1941. godine“. u: *Bihać u novijoj istoriji: (1918–1945): zbornik radova sa Naučnog skupa održanog u Bihaću 9. i 10. oktobra 1986. godine*. T. 2. 121–131. Banjaluka: Univerzitet „Đuro Pucar Stari“; Institut za istoriju, 1987.
- Vulović-Krljić, Danica. „Iz vatre je uspjela pobjeći Deva Radić“. u: *Bihać u novijoj istoriji: (1918–1945): zbornik radova sa Naučnog skupa održanog u Bihaću 9. i 10. oktobra 1986. godine*. T. 2. 432–433. Banjaluka: Univerzitet „Đuro Pucar Stari“; Institut za istoriju, 1987.

Штампа:

Službeni glasnik Bosne i Hercegovine

Мултимедијални извори:

Гаравице, редитељ Драган Радовић. Источно Сарајево: Фондација Заборављени коријени, 2023.

Интернет:

- Бурсаћ, Владимир. *Корак ка истини о Гаравицама*, 2019. (приступљено 1. августа 2024.)
<https://ssr.org.rs/vladimir-bursac-korak-ka-istini-o-garavicama/>
<https://www.slobodnaevropa.org/a/spomenik-mihaljevac/28679723.html> (приступљено 16. марта 2025.)
 Јокић, Милан. *Калати село којеј више нема* (приступљено 10. марта 2023).
<https://www.poreklo.rs/2014/09/28/kalati-selo-kojeg-vise-nema>

DRAGAN RADOVIĆ

Foundation "Zaboravljeni korijeni" East Sarajevo

VLADIMIR BURSAĆ

Veterinary Specialist Institute Zrenjanin

**THE EXECUTION SITES OF THE SERBS IN THE REGION OF BIHAĆ
DURING THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA
AND THE STEP TOWARDS THE DETERMINING
OF THE TOTAL NUMBERS OF THE VICTIMS IN WORLD WAR II**

Summary

Shortly after the establishment of the Independent State of Croatia (ISC), the authorities of that state were formed in the region of Bosnian Krajina. A key figure was Viktor Gutić, while the Grand District Prefect of the Grand District of Krbava and Psat was Ljubomir Kvaternik, the organizer and the leader of the crimes against the Serbian and Jewish population in the area of Bihać. The horrific crimes against the Serbs and Jews in the region of Bihać began after the departure of the Italian military and civil authorities on May 18th, 1941. Through a chronological timeline, this work presents the crimes committed against the Serbs and a small number of Jews during four periods: from the formation of ISC authorities and the local organization of the Ustasha movement, then from June 17th when the Emergency Court for the Grand County of Krbava and Psat was appointed as a tool of the penal-legal system of ISC, followed by July 14th and the appointment of a second composition of the court when mass executions of men began in the field of Bihać. In addition to three execution sites in the field of Bihać (Garavice, Uljevite Bare, Ceravci), crimes were committed at many other locations: the pit under Risova Greda, Boričevac pit, Osoje forest near Vrsta, Delić's pit, Peranić's gorge, Mehino stanje near Velika Kladuša, Sokol House in Krupa, Black Lake, Macini Dolovi near Cazin, Ugricina pond, Zdeni Do, Poljice forest, and many others. The fourth period begins with armed resistance, followed by brutal reprisals against the inhabitants of the villages where women, children, the elderly, and a few men lived. The most horrifying crimes, committed with cold weapons, scythes, axes, and pitchforks, occurred at the end of August in the villages along Suva Meda and between Krupa, Otoka, and Kladuša, targeting the unprotected and terrified women and children. Considering all the execution sites, it is concluded that the number of victims commemorated in the monument culture under the term "Garavice" represents less than one-third of the killed Serbs. The total number of Serbian victims in the region of Bihać in the first year of the war exceeds 26.000 men, women, children, and the elderly. The crimes in the region of Bihać were more organized, massive, and brutal compared to other parts of the ISC, as Bihać was the center of an area predominantly inhabited by Serbs.

Keywords: Bihać, the Grand District of Krbava and Psat, ISC, crime, execution site.